

ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

ОРИШКО Світлана Петрівна

УДК 37.035.6+379.85

**ПАТРІОТИЧНЕ ВИХОВАННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ
У ПРОЦЕСІ ТУРИСТСЬКО-КРАЄЗНАВЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ**

13.00.07 – теорія та методика виховання

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Тернопіль – 2010

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор педагогічних наук, професор

ЗАВГОРОДНЯ Тетяна Костянтинівна,
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника,
завідувач кафедри педагогіки.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор

ПЛАХОТНИК Ольга Василівна,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, професор
кафедри педагогіки, м.Київ;

кандидат педагогічних наук, доцент

СКАЛІЙ Олександр В'ячеславович,
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка,
докторант кафедри педагогіки.

Захист відбудеться 8 квітня 2010 р. о 12.00 год. на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 58.053.01 у Тернопільському національному педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка за адресою: вул. М.Кривоноса, 2, м. Тернопіль, 46027, зала засідань.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка за адресою: вул. М.Кривоноса, 2, м. Тернопіль, 46027.

Автореферат розіслано 5 березня 2010 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Чайка В. М

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність і доцільність дослідження. На сучасному етапі розвитку нашої держави важливим завданням освітньої політики є виховання громадянина демократичного суспільства з патріотично спрямованою позицією. Виховання в українській молоді патріотизму і реалізація ідеї патріотичного виховання набуває в сучасному українському суспільстві особливої актуальності, що зумовлено сукупністю чинників, провідними з яких, на нашу думку, є: зовнішні, пов'язані з розширенням і поглибленням процесів глобалізації, міждержавної і регіональної міграції, інтеграції; а також внутрішні: суспільно-політичні, пов'язані з розвитком України як незалежної держави, демократизацією, плюралізмом і появою багатопартійної системи, і соціально-економічні, зумовлені соціальними та економічними змінами, кризовими явищами, що спричинили певні труднощі щодо розвитку ціннісних орієнтацій у значної частини молодих людей, в соціальному розумінні суті патріотизму, осмисленні і реалізації технологій його формування.

Аналіз історико-педагогічної літератури свідчить, що питання патріотичного виховання молоді завжди були предметом досліджень класиків педагогічної науки. Так, суть патріотизму, як моральної якості, розкрито в працях Й. Песталоцці, А. Дістервега, Г. Сковороди, В. Сухомлинського; як принципу національного виховання – Г. Ващенко, О. Вишневського, І. Огієнка, С. Русової, К. Ушинського та інших. Для нашого дослідження цінними є дослідження учених П. Ігнатенка, Н. Косаревої, Л. Крицької, В. Поплужного, М. Фіцули, які характеризують патріотичне виховання як компонент громадянського виховання. У процесі теоретичного осмислення нових підходів до здійснення патріотичного виховання молоді людини в сучасних умовах актуальними є праці педагогів О. Вишневського, Т. Завгородньої, П. Кононенка, В. Кузя, Ю. Руденка, М. Стельмаховича, Б. Ступарика, К. Чорної, П. Щербаня та інших, що аналізують проблему патріотичного виховання у контексті формування національної свідомості і ціннісного ставлення до свого народу і Батьківщини.

Важливими для нашого дослідження є наукові розробки дослідників з проблем патріотичного виховання учнівської молоді (Т. Гавлітіна, О. Коркішко, Р. Петронговський, Я. Яців, С. Рашидова, О. Хорламов); патріотичного виховання студентської молоді (О. Абрамчук, Ю. Каюков, Ю. Руденко, Є. Франків); підготовки учителів до туристсько-краєзнавчої діяльності з учнями (І. Ткачівська) та інші.

У сучасній науково-педагогічній літературі виховний вплив туристсько-краєзнавчої діяльності розкрито у дослідженнях Т. Бондаренко, М. Костриці, О. Кошоп, Н. Масыгіна, А. Остапець-Сवेशнікова, Л. Петько, В. Струманського, В. Федорченка, В. Циганкова, М. Ямницького; різні аспекти туристсько-краєзнавчої роботи у загальноосвітніх навчальних закладах знайшли відображення у дослідженнях П. Істоміна, В. Обозного, В. Орлова,

Б. Омельченка, А. Солдатенкова, М. Соловєя, М. Ямницького, М. Щербакова, А. Шипко, В. Тючкалова; пошуково-дослідної, експедиційної роботи – С. Фокіна, Ю. Поповича та інших.

У процесі аналізу проблеми патріотичного виховання старшокласників загальноосвітніх навчальних закладів виявлено суперечності між об'єктивним зростанням вимог суспільства до рівня сформованості їх патріотичних поглядів, понять, переконань у складних соціально-економічних умовах сьогодення і реальним станом патріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах; між виховним потенціалом і можливостями різних видів і форм туристсько-краєзнавчої діяльності щодо патріотичного виховання старшокласників і відсутністю системних науково-педагогічних досліджень щодо використання можливостей даного виду діяльності як вагомого чинника патріотичного виховання сучасних старшокласників. Науково-обґрунтоване вирішення зазначених проблем детермінує переосмислення теоретичних підходів і технологій патріотичного виховання старшокласників засобами туристсько-краєзнавчої діяльності у загальноосвітніх навчальних закладах.

Актуальність, соціально-педагогічне значення та недостатня розробленість означеної проблеми зумовили вибір теми дисертаційного дослідження: **«Патріотичне виховання старшокласників у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності загальноосвітніх навчальних закладів».**

Зв'язок теми з науковими програмами, планами, темами.

Дослідження є складовою частиною науково-дослідної теми кафедри педагогіки імені Б. Ступарика Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника «Історико-педагогічні проблеми навчання і виховання в системі безперервної освіти в Україні і зарубіжжі» (державний реєстраційний номер теми 0108U009122). Тему дисертаційної роботи затверджено на засіданні Вченої ради Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (протокол № 2 від 11.10.2005 р.), погоджено в Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології АПН України (протокол № 4 від 25.04.2006 р.).

Мета дослідження – розробити, теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити педагогічні умови патріотичного виховання старшокласників у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності.

Завдання дослідження:

1. На основі аналізу психолого-педагогічної літератури і стану патріотичного виховання старшокласників уточнити суть основних дефініцій, виявити виховний потенціал туристсько-краєзнавчої діяльності в аспекті патріотичного виховання старшокласників.

2. На основі конкретизованих критеріїв і показників діагностувати рівень патріотичної вихованості старшокласників загальноосвітніх навчальних закладів.

3. З урахуванням концептуальних підходів щодо організації патріотичного виховання старшокласників засобами туристсько-краєзнавчої діяльності, розробити модель досліджуваного феномена.

4. Обґрунтувати та експериментально перевірити педагогічні умови патріотичного виховання старшокласників у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності.

Об'єкт дослідження – патріотичне виховання старшокласників загальноосвітніх навчальних закладів.

Предмет дослідження – туристсько-краєзнавча діяльність як чинник патріотичного виховання старшокласників загальноосвітніх навчальних закладів.

Методологічну та теоретичну основу дослідження становлять: філософські положення про людину, діалектичний характер її взаємодії з суспільством; про взаємозв'язок національного та загальнолюдського, гуманізацію міжнародних стосунків; концептуальні положення філософії й педагогіки про формування особистості, її духовності в процесі патріотичного виховання. Методологічною основою дослідження є гуманістичний, аксіологічний, особистісно-діяльнісний, культурологічний підходи, що дає змогу аналізувати проблему патріотичного виховання старшокласників засобами туристсько-краєзнавчої діяльності у контексті соціалізаційних процесів. Теоретичну основу дослідження становлять теоретико-методологічні засади патріотичного виховання (Г. Ващенко, О. Вишневський, П. Кононенко, В. Кузь, А. Макаренко, Ю. Руденко, С. Русова, М. Стельмахович, Б. Ступарик, В. Сухомлинський та ін.); наукові праці педагогів із проблем туристсько-краєзнавчої роботи у загальноосвітніх навчальних закладах (П. Істомін, М. Костриця, А. Остапеч-Свешніков, В. Федорченко та ін.).

Для реалізації поставлених завдань використовувався комплекс взаємопов'язаних **методів дослідження**:

- *теоретичні* – контент-аналіз, систематизація, узагальнення філософської, соціологічної, психологічної і педагогічної літератури для з'ясування змісту базових понять дисертаційного дослідження; моделювання, порівняльний аналіз для визначення експериментальної моделі патріотичного виховання старшокласників у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності;

- *емпіричні* – педагогічна діагностика, анкетування, бесіди зі старшокласниками, тестування, пряме і непряме спостереження, узагальнення незалежних характеристик, експертна оцінка, метод ранжування, самооцінювання (для встановлення рівнів патріотичної вихованості старшокласників), аналіз виховного впливу різних видів і форм туристсько-краєзнавчої діяльності на патріотичне виховання старшокласників;

- *експериментальні* – педагогічний експеримент: констатувальний – дав змогу з'ясувати стан патріотичного виховання старшокласників та рівень їх патріотичної вихованості; формувальний експеримент здійснювався для перевірки ефективності педагогічних умов

патріотичного виховання старшокласників у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності (ТКД);

– *статистичні методи* (для з'ясування достовірності результатів експериментального дослідження).

Експериментальна база дослідження. Формувальний експеримент проводився протягом трьох років на базі шести загальноосвітніх навчальних закладів. У ньому були задіяні 304 старшокласники, 65 учнів ЗОШ I-III ступенів № 12 м. Івано-Франківська, 47 старшокласників Верховинської ЗОШ I-III ступенів, 32 учні Криворівнянської ЗОШ I-III ступенів імені М. Грушевського Верховинського району Івано-Франківської області, 74 респонденти ЗОШ I-III ступенів № 7 м. Тернополя, 67 старшокласників ЗОШ I-III ступенів № 24 м. Тернополя, 19 учнів старшої школи ЗОШ I-III ступенів с. Великі Гаї Тернопільського району Тернопільської області.

Контрольна група старшокласників становила 320 осіб. Загальна кількість респондентів становила 624 учнів 9-11 класів. У діагностичному і формувальному експериментах також були задіяні: 54 педагоги загальноосвітніх навчальних закладів, 42 батьків учнів та експертна група чисельністю 26 осіб (працівники Українського державного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді, керівники і методисти Тернопільського та Івано-Франківського обласних і районних центрів туризму і краєзнавства, педагоги-організатори туристсько-краєзнавчої роботи у загальноосвітніх навчальних закладах).

Організація та етапи дослідження. Дослідження здійснювалося в три етапи:

– *перший, емпіричний етап* (2000-2002 рр.) – проаналізовано стан дослідженості проблеми; виявлено й охарактеризовано функціональні компоненти туристсько-краєзнавчої діяльності; визначено критерії й показники патріотичного виховання старшокласників; проаналізовано стан патріотичного виховання старшокласників;

– *другий етап* (2003–2005 р.р.) – обґрунтовано концептуальні підходи до здійснення патріотичного виховання старшокласників, стуртурно-функціональну модель і педагогічні умови патріотичного виховання старшокласників у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності; розроблено методiku дослідження і визначено його основні завдання;

– *третій етап* (2006–2009 р.р.) – здійснено дослідно-експериментальну роботу з апробації структурно-функціональної моделі й педагогічних умов патріотичного виховання старшокласників у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності; проаналізовано й узагальнено результати формувального експерименту; оформлено результати дослідження.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що:

– на основі гуманістичного, аксіологічного, культурологічного, особистісно-діяльнісного і соціалізаційного підходів *вперше* теоретично обґрунтовано організаційно-функціональну модель патріотичного виховання старшокласників у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності

загальноосвітніх навчальних закладів, що відображає взаємодію його компонентів (пізнавально-інтелектуальний, емоційно-мотиваційний, ціннісний та діяльнісно-практичний); специфічних принципів (гуманізації, демократизації, культуровідповідності, природовідповідності, педагогічної і життєвої доцільності), форм, методів, засобів і функцій туристсько-краєзнавчої діяльності (освітньо-пізнавальна, виховно-розвивальна, соціалізаційна, культурно-дозвіллева, оздоровча), критеріїв і показників результативності патріотичного виховання;

–*вперше* розкрито й експериментально перевірено педагогічні умови патріотичного виховання старшокласників у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності загальноосвітніх навчальних закладів (забезпечення патріотичної спрямованості різних видів і форм туристсько-краєзнавчої діяльності старшокласників; розв’язання комплексу завдань пошуково-дослідного і суспільно-значущого характеру; стимулювання суб’єктно-діяльнісної позиції старшокласників у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності; навчально-методичне і кадрове забезпечення);

–*подальшого розвитку* набули положення щодо: трактування суті і компонентів патріотичного виховання старшокласників у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності, конкретизації критеріїв та рівнів їх патріотичної вихованості.

Практичне значення дослідження визначається тим, що були розроблені, перевірені та впроваджені у виховний процес загальноосвітніх навчальних закладів методичні рекомендації з патріотичного виховання старшокласників засобами туристсько-краєзнавчої діяльності; програми роботи гуртків «Активісти шкільного музею», «Мій рідний край», «Історичне краєзнавство».

Результати дослідження можуть бути використані під час розробки програм, навчально-методичних посібників з організації патріотичного виховання і туристсько-краєзнавчої діяльності у загальноосвітніх і вищих навчальних закладах, а також у процесі створення програм навчальних дисциплін, спецкурсів і спецсемінарів у закладах підготовки і підвищення кваліфікації педагогів-організаторів туристсько-краєзнавчої діяльності загальноосвітніх навчальних закладів.

Результати дослідження впроваджено у навчально-виховний процес Тернопільської спеціалізованої школи I-III ступенів № 7 з поглибленим вивченням іноземних мов (акт про впровадження № 37 від 12.02.2009 р.), Тернопільської ЗОШ № 24 (акт про впровадження № 07 від 12.01.2009 р.), ЗОШ I-III ступенів с. Великі Гаї Тернопільського району (акт про впровадження № 9 від 26.01.2009 р.), ЗОШ I-III ступенів смт. Вишнівець Збарзького району (акт про впровадження № 57 від 09.02.2009 р.), ЗОШ I-III ступенів с. Мшанця Зборівського району (акт про впровадження № 7/01 від 30. 01.2009 р.) Тернопільської області; ЗОШ I-III ступенів № 12 м. Івано-Франківська (акт про впровадження № 12 від 09. 02. 2009 р.), Криворівнянської ЗОШ I-III ступенів імені М.Грушевського Верховинського району (акт про впровадження №11 від 3 лютого 2009р.), Верховинської ЗОШ I-III ступенів Івано-Франківської області (акт про впровадження № 18 від 2.03.2009р.); Прикарпатського національного університету імені В.Стефаника (акт про

впровадження № 01.08/153 від 04. 02. 2009 р.) та Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка (акт про впровадження № 3-33/03 від 12. 01. 2009 р.).

Апробація і впровадження результатів дослідження. Результати дисертаційного дослідження доповідалися й обговорювалися на наукових і науково-практичних конференціях: *міжнародних* – «Екологія і охорона навколишнього середовища» (Дніпропетровськ, 2002), «Зміст громадянської освіти і виховання: історія, реалії, перспективи» (Херсон, 2006), «Спадщина А.С.Макаренка і педагогічні пріоритети сучасності» (Полтава, 2008), «Культура та інформаційне суспільство XXI століття» (Харків, 2008); *всеукраїнських* – «Ідея національного виховання в українській психолого-педагогічній науці XIX-XX ст.» (Івано-Франківськ, 1998), «Українська система виховання: пошуки, проблеми» (Івано-Франківськ, 1998), «Україна: історія, держава, перспективи» (Івано-Франківськ, 1999), «Ідея народної та наукової педагогіки у вихованні дітей та молоді» (Івано-Франківськ, 1999), «Проблема активізації рекреаційно-оздоровчої діяльності населення» (Львів, 2004), «Морально-патріотичне виховання дітей та молоді: етнографічні засади» (Косів-Вижниця, 2006), «Професійно-педагогічна підготовка та особливості виховання майбутніх фахівців в умовах Європейського освітнього простору» (Чернівці, 2006), «Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи з різними категоріями населення» (Черкаси, 2008). Основні положення та результати дослідження обговорювалися і були схвалені на науково-методичних семінарах і звітних наукових конференціях професорсько-викладацького складу Прикарпатського національного університету імені В.Стефаника (Івано-Франківськ, 2003-2009 рр.).

Публікації. Основні теоретичні положення й висновки дисертації висвітлено у 17 одноосібних публікаціях, з них – 11 статей у наукових виданнях, затверджених ВАК України; інші – у збірниках матеріалів наукових і науково-практичних конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційне дослідження складається зі вступу, двох розділів, висновків до розділів та загальних висновків, списку використаних джерел з 311 найменувань (на 29 сторінках), 11 таблиць, 11 рисунків, 1 схеми, 22 додатків на 78 сторінках. Основний зміст дисертації викладено на 174 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовано актуальність теми дослідження, стан її вивчення, визначено його мету, завдання, об'єкт, предмет та методи дослідження, розкрито наукову новизну, практичне значення дослідження, а також подано відомості про апробацію та впровадження отриманих результатів.

У першому розділі – **«Патріотичне виховання старшокласників у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності як педагогічна проблема»** – здійснено аналіз філософської, соціологічної і психолого-педагогічної літератури з проблеми дослідження, розкрито суть, структуру понять «патріотизм», «патріотичне виховання старшокласників», «патріотичне

виховання старшокласників у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності», розкрито й охарактеризовано функціональні компоненти туристсько-краєзнавчої діяльності (ТКД); конкретизовано критерії і показники патріотичної вихованості, діагностовано рівень сформованості цього складного феномена в учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів.

Аналіз наукової літератури свідчить, що ідея патріотизму і патріотичного виховання завжди була у центрі уваги філософів, соціологів, психологів, педагогів, громадських і державних діячів, що пояснюється його значущістю у становленні особистості громадянина-патріота країни і громадянського суспільства.

На основі аналізу історико-педагогічної літератури з'ясовано, що у XIX – XX столітті значна роль у розробці теоретичних і практичних засад патріотичного виховання школярів належала видатним українським педагогам Г. Ващенку, О. Духновичу, І. Огієнку, А. Макаренку, С. Русовій, В. Сухомлинському, К. Ушинському, Я. Чепізі та іншим, які основою цього процесу вважали загальнолюдські й національні цінності: любов до сім'ї, родини, народу, Батьківщини; бережливе і відповідальне ставлення до їх надбань і готовність працювати на їх звеличення і благо. З'ясовано, що значний внесок у розвиток теорії і практики національно-патріотичного виховання молоді здійснили галицькі педагоги П. Барвінський, П. Біланюк, Р. Білинський, М. Галущинський, М. Євшан, Я. Кузьмів, І. Петрів, С. Храпливий, І. Юцишин, Л. Ясінчук та інші.

У результаті вивчення напрацювань сучасних дослідників (О. Абрамчук, О. Вишневецького, В. Вугрича, Т. Гавлітіної, М. Горбової, О. Коркішко, Р. Петронговського, С. Рашидової, О. Стьопіної, Я. Яціва, К. Чорної та ін.) з'ясовано, що патріотизм є багатоаспектним поняттям, фундаментальною духовно-моральною якістю, світоглядною і психологічною характеристикою особистості, духовно-моральним принципом її життєдіяльності. Він базується на системі знань, почуттів, понять, переконань, діяльності і визначає ставлення людини до себе, своєї родини, свого народу й Батьківщини, їх історії і духовно-культурних надбань, готовність до праці в ім'я процвітання народу і країни. У соціально-психологічному контексті патріотизм є певною позицією особистості стосовно себе, свого народу і країни, яка інтегровано виявляється у самосвідомості, самовизначенні і самореалізації.

У розділі здійснено порівняльний аналіз різних підходів до трактування структури патріотизму і складових патріотичного виховання (О. Вишневецький, В. Вугрич, М. Горбова, О. Коркішко, Р. Петронговський, О. Стьопіна, С. Рашидова та ін.). На основі аналізу наукового доробку з проблеми патріотичного виховання і результатів емпіричного дослідження обґрунтовано доцільність виокремлення у структурі патріотичного виховання старшокласників *пізнавально-інтелектуального, емоційно-мотиваційного, ціннісного та практично-діяльнісного компонентів*, які, на нашу думку, у своїй сукупності найбільш повно розкривають інтегративний

характер цього складного процесу. На основі означених компонентів та критеріїв (знань історії своєї родини, краю, Батьківщини; наявних суджень; ієрархії сформованих загальноцивілізаційних ціннісних орієнтацій, мотивів дій і вчинків; усвідомлено-відповідального ставлення до себе і свого майбутнього, родини, народу, Батьківщини; активності у діяльності пізнавально-пошукового і суспільно-значущого характеру) визначено основні рівні патріотичної вихованості старшокласників (високий, середній і низький).

На основі аналізу суті ТКД у загальноосвітніх закладах встановлено, що вона об'єднує основні елементи туризму та краєзнавчого пошуку, екскурсійної і музейної роботи і містить значний потенціал щодо пізнання школярами навколишнього природного і соціального середовища, історії і сучасного стану народу, краю, країни, формування відповідально-ціннісного ставлення до них і свого майбутнього.

З'ясовано особливості організації і здійснення ТКД у загальноосвітніх навчальних закладах, які полягають у тому, що вона: є органічною складовою освітнього-виховного процесу; її мета, завдання, форми і методи сприяють реалізації місії навчально-виховної установи; здійснюється у природному середовищі, тому створює сприятливі умови для пізнання реалій соціуму, історії краю, народу і країни; є демократичною і доступною за змістом, формами, методами роботи; передбачає широкий діапазон можливостей їх вибору; є діяльністю комплексною, інтегративною, базується на основі самоврядування та ініціативи, тому створює сприятливі умови для прояву творчості й активності старшокласників, їх самопізнання, саморозвитку, життєвого і професійного самовизначення.

У процесі дослідження визначено й охарактеризовано основні функціональні компоненти ТКД (освітньо-пізнавальний, виховно-розвивальний, соціалізаційний та дозвілєво-оздоровчий), у процесі реалізації яких вона здійснює виховний вплив на старшокласників. Установлено, що кожен функціональний компонент сприяє реалізації конкретних педагогічних цілей, а в сукупності здійснюється комплексний освітньо-виховний, розвивально-оздоровчий і соціалізаційний впливи на особистість старшокласників.

На підставі проведеного аналізу виявлено невідповідність ролі й місця ТКД у патріотичному вихованні старшокласників її потенційним можливостям. Встановлено, що основними чинниками недостатнього її впливу на процес патріотичного виховання старшокласників є: слабка популяризація і, як наслідок, недостатнє залучення школярів до різних видів і форм ТКД; відносно низька мотивація педагогів загальноосвітніх навчальних закладів до організації і проведення різних форм ТКД; відсутність партнерської співпраці працівників позашкільних установ і педагогів загальноосвітніх навчальних закладів; недостатнє науково-методичне і фінансове забезпечення ТКД у загальноосвітніх навчальних закладах; відсутність системного підходу до професійної підготовки і підвищення кваліфікації кадрів для здійснення ТКД у загальноосвітніх

навчальних закладах.

Суть патріотичного виховання старшокласників у процесі ТКД розкривається на перетині таких процесів як пізнання історії й сучасності свого краю, народу, Батьківщини, їх духовних і культурних надбань; формування почуття любові і шанобливого ставлення до них; формування готовності до праці на їх благо і захисту їх інтересів; актуалізація процесів осмисленого життєвого й професійного самовизначення і самореалізації, діалектична єдність яких забезпечує формування молоді людини патріотом свого народу і країни.

Згідно з результатами констатувального етапу дослідження з'ясовано, що 29,0 % старшокласників проявили високий, 33,4 % – середній і 37,5 % – низький рівні патріотичної вихованості.

У другому розділі – **«Дослідно-експериментальна робота з удосконалення патріотичного виховання старшокласників у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності»** – обґрунтовано підходи до здійснення патріотичного виховання старшокласників засобами ТКД; розроблено структурно-функціональну модель, визначено педагогічні умови реалізації даного процесу; розкрито логіку і методику формувального експерименту; проаналізовано результати дослідно-експериментальної роботи.

Мета і зміст патріотичного виховання в сучасних умовах повинні базуватися на діалектичній єдності врахування глобальних інтеграційних процесів і формування громадянина-патріота засобами історії і духовно-національних надбань українського народу. Патріотичне виховання старшокласників у процесі ТКД передбачає використання потенціалу цього виду діяльності для поглиблення і розширення знань про історію і сучасний стан свого краю, народу, країни; їх духовні і культурні надбання; осмислення ролі сім'ї, родини, народу й Батьківщини у їх житті; актуалізацію процесів їх самопізнання, саморозвитку, життєвого й професійного самовизначення.

На основі осмислення концептуальних засад патріотичного виховання сучасних школярів на методологічному, теоретичному і практичному рівнях обґрунтовано доцільність здійснення цього процесу засобами ТКД на основі гуманістичного (сприяє формуванню у молоді людини патріотизму у поєднанні з толерантним і шанобливим ставленням до надбань і переконань інших народів); аксіологічного (уможливорює програмування виховного впливу на особистість на основі визнання її як вищої цінності і мети суспільного розвитку); культурологічного (сприяє вихованню молоді людини на основі культурних і духовних надбань народу); особистісно-діяльнісного (дає змогу особистості зайняти суб'єктну позицію у процесі формування особистісних якостей) і соціалізаційного (забезпечує актуалізацію процесів самопізнання, життєвого й професійного самовизначення старшокласників з метою формування у них готовності до активної участі в побудові високорозвиненої цивілізованої української держави) підходів.

У процесі дослідження на основі усвідомлення історичного контексту і логіки розвитку мети, завдань, змісту, форм і методів патріотичного виховання школярів засобами ТКД; концептуальних підходів до здійснення патріотичного виховання школярів; суті, структури і сучасного стану патріотичного виховання старшокласників розроблено організаційно-функціональну модель патріотичного виховання старшокласників у процесі ТКД (див. модель рис. 1).

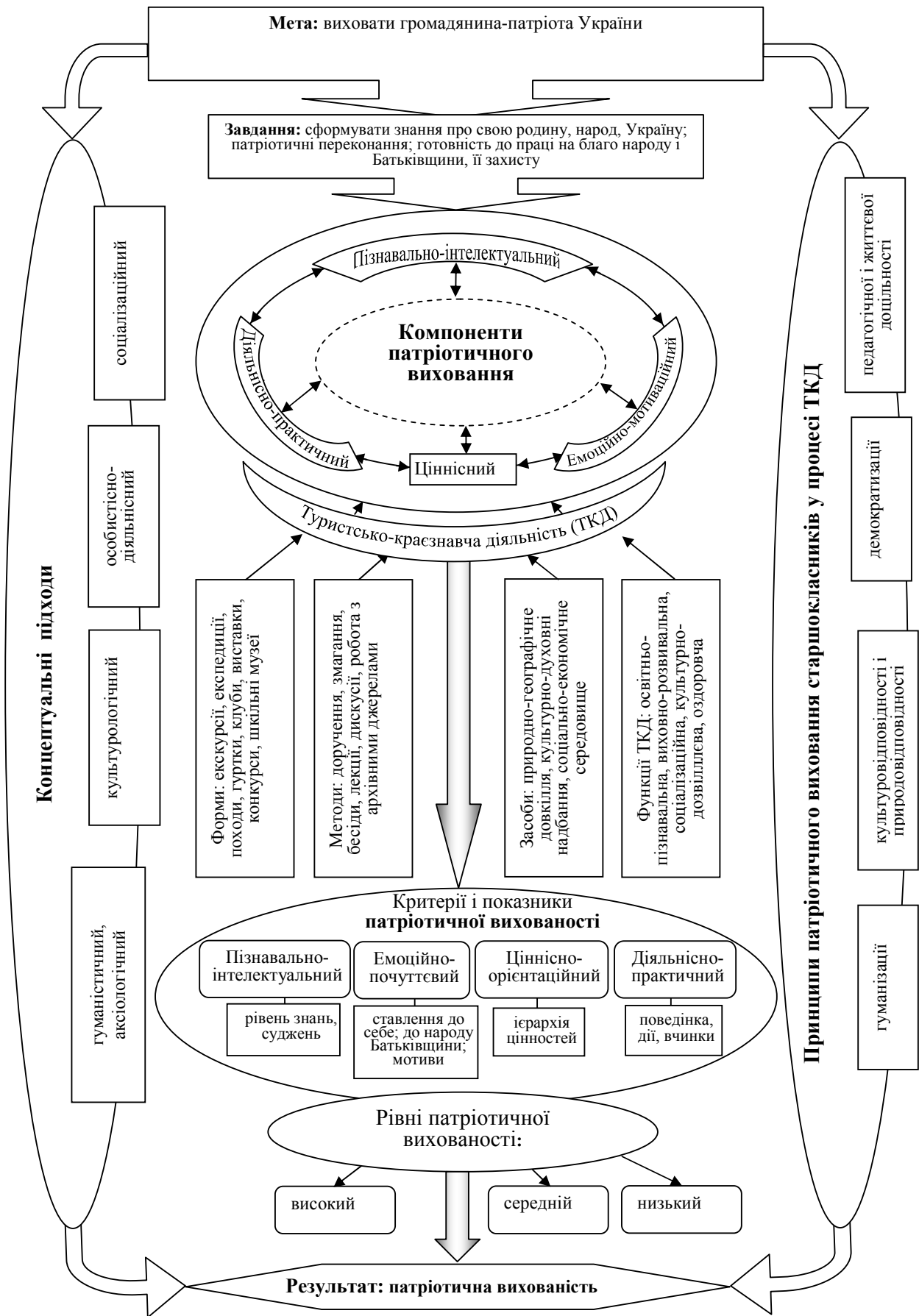

Рис. 1. Структурно-функціональна модель патріотичного виховання старшокласників у процесі ТКД

Обґрунтовано доцільність виокремлення таких основних її компонентів: мети, завдань, концептуальних підходів, принципів, складових компонентів патріотичного виховання, змісту, форм, методи, засобів, функцій ТКД, критеріїв, показників і результативності патріотичної вихованості, які передбачають і сприяють реалізації виховних впливів на пізнавально-інтелектуальну, емоційно-вольову, ціннісно-орієнтаційну і діяльнісно-практичну сфери особистості старшокласників.

У процесі формувального експерименту встановлено дієвість виховного впливу на старшокласників різноманітних видів і форм ТКД (походів, екскурсій, експедицій, туристсько-краєзнавчих зльотів, конференцій, змагань, туристсько-краєзнавчих гуртків, клубів, секцій, походів вихідного дня, тощо) за умови патріотичного спрямування їх змісту. З'ясовано, що патріотичному вихованню старшокласників сприяє залучення їх до активної участі у туристсько-краєзнавчих Всеукраїнських експедиціях: «Краса і біль України», «Сто чудес України», «Історія міст і сіл України», «Люби і знай свій край», «Голос історії – голос майбутнього»; у Міжнародних і Всеукраїнських науково-освітніх проектах «Україна-Європа-Світ», «Розповім про Батьківщину моєму іноземному другові», «Живи Земле»; у всеукраїнських, регіональних і обласних експедиціях, акціях, конкурсах, тощо.

З'ясовано, що патріотичне виховання старшокласників у процесі ТКД проходить більш успішно за умови організації ТКД за принципом «спіралі, що розширюється і поглиблюється» у гностичному і географічному контекстах; суб'єктно-діяльнісної позиції кожного учасника ТКД (упровадження системи індивідуальних і колективних доручень, «доручень-посад», обов'язків, тощо); залучення старшокласників до виконання індивідуальних і групових пошуково-дослідних завдань (вивчення історії своєї родини, краю, народу і країни; вивчення культурних і духовних надбань, видатних постатей краю і країни, архівних документів, флори, фауни краю; збору матеріалів і оформленні експозицій шкільних музеїв; підготовки доповідей, рефератів, повідомлень, виступів, участь в конференціях, конкурсах, семінарах, тощо); до діяльності суспільно-значимого (посильна участь в охороні довкілля: водойм, джерел, оновленні і збереженні лісових насаджень, зникаючих видів рослин; у просвітницькій діяльності за принципом «рівний-рівному») і волонтерського характеру.

Доведено ефективність використання комплексу форм, методів і засобів ТКД, які сприяють не тільки формуванню знань і патріотичних почуттів старшокласників, але й трансформації їх у ціннісні орієнтації, патріотичні переконання, поведінку, дії і вчинки патріотичного спрямування, тобто у принцип життєдіяльності.

Узагальнені дані розподілу старшокласників експериментальної і контрольної груп за рівнями сформованості патріотичної вихованості у процесі формувального експерименту подано в табл. 1.

Розподіл старшокласників експериментальної і контрольної груп
за рівнями сформованості патріотичної вихованості у процесі
формуального експерименту

Рівні патріотичної вихованості	Етапи дослідження	Експериментальні групи (304 особи)		Контрольні групи (320 осіб)	
		К-сть осіб	У %	К-сть осіб	У %
Низький	Початок експерименту (вересень-жовтень 2004р.)	111	36,6	123	38,4
	Контрольний зріз (травень-червень 2008 р.)	33	10,7	84	26,2
Середній	Початок експерименту (вересень-жовтень 2004р.)	104	34,2	104	32,6
	Контрольний зріз (травень-червень 2008 р.)	120	39,5	121	37,9
Високий	Початок експерименту (вересень-жовтень 2004р.)	89	29,0	93	29,0
	Контрольний зріз (травень-червень 2008 р.)	151	49,8	115	35,9
Разом		304	100/100	320	100/100

Аналіз результатів контрольного зрізу свідчить про позитивну динаміку досліджуваного процесу, що відображено в усіх виокремлених компонентах патріотичної вихованості в експериментальних групах (пізнавально-інтелектуальному, емоційно-мотиваційному, ціннісно-орієнтаційному та діяльнісно-практичному): підвищився рівень знань старшокласниками історії своєї родини, краю, країни, її духовних і культурних надбань, емоційно-чуттєвого ставлення до себе, своєї родини, свого народу і Батьківщини; сформувалися загальнолюдські цінності, мотивація й активність в суспільно-значущій і волонтерській діяльності на благо родини, краю, країни; актуалізувалися процеси самопізнання, самовиховання, професійного і особистісного самовизначення. Так, в ЕГ чисельність старшокласників, які проявили високий рівень патріотичної вихованості, зростає з 29,0 % до 49,8 %; середній – з 34,2 % до 39,5 %. У контрольних групах також простежується позитивна динаміка досліджуваного процесу, проте вона була менш помітною і, відповідно, становила: з 29,0 % до 35,9 % (високий) і з 32,6 % до 37,9 % (середній) рівні. Позитивним результатом формуального експерименту вважаємо зниження кількості

респондентів, загальний рівень патріотичної вихованості яких охарактеризовано низьким рівнем: в ЕГ з 36,6 % до 10,7 %; у КГ, відповідно, з 38,4 % до 26,2 %.

Порівняльний аналіз динаміки рівнів патріотичної вихованості старшокласників ЕГ і КГ засвідчує ефективність реалізації педагогічних умов патріотичного виховання старшокласників у процесі ТКД.

Теоретичний аналіз проблеми та отриманих результатів пошуково-експериментальної роботи дали змогу сформулювати такі **висновки**:

1. Розбудова демократичної правової держави та громадянського суспільства вимагає нового підходу до здійснення патріотичного виховання сучасної молоді людини. На основі аналізу й узагальнення сучасних наукових досліджень встановлено, що патріотизм, як єдність патріотичних знань, почуттів, переконань і діяльності, є багатоаспектним поняттям, фундаментальною духовно-моральною якістю, світоглядною і психологічною характеристикою особистості, духовно-моральним принципом її життєдіяльності.

Ураховуючи це положення, патріотичне виховання старшокласників у процесі ТКД трактуємо як цілеспрямований і свідомо здійснюваний педагогічний процес організації і стимулювання активно-творчого пізнання старшокласниками історії своєї родини, краю, народу і Батьківщини; формування позитивно-ціннісного і бережливого ставлення до них; патріотичної самосвідомості; патріотичних переконань та поведінки (усвідомлення важливості захисту національних інтересів; особистісного професійного і життєвого самовизначення; праці на благо процвітання своєї родини, народу і побудови високорозвиненої цивілізованої української держави).

2. У структурі патріотичного виховання старшокласників виокремлено такі основні компоненти (інтелектуально-пізнавальний, емоційно-мотиваційний, ціннісно-орієнтаційний і діяльнісно-практичний); показники (знання історії свого краю, народу, країни, емоційно-ціннісне ставлення до свого народу, краю, Батьківщини, до себе і до свого місця у житті; ієрархія сформованих загальнолюдських цінностей; участь у суспільно-значимій діяльності; актуалізації життєвого і професійного самовизначення; психологічна і практична готовність до діяльності в ім'я процвітання свого народу і Батьківщини) та рівні (високий, середній, низький) патріотичної вихованості старшокласників, що покладено в основу сутнісних характеристик даного феномену.

3. На основі аналізу суті ТКД виокремлено й охарактеризовано її основні функціональні компоненти: освітньо-пізнавальний, виховно-розвивальний, соціалізаційний, культурно-дозвіллевий та оздоровчий; виявлено невідповідність ролі й місця ТКД у патріотичному вихованні старшокласників її потенційним можливостям, що зумовлено недостатньою залученістю школярів до різних видів і форм ТКД; низькою мотивацією педагогів загальноосвітніх навчальних закладів

до організації і проведення різних форм ТКД; відсутність системного підходу до здійснення патріотичного виховання школярів засобами ТКД.

Результати констатувального етапу дослідження дали змогу з'ясувати, що менше третини (29,0 %) старшокласників проявили високий, 33,4 % – середній і 37,5 % – низький рівні патріотичної вихованості.

4. На основі гуманістичного, аксіологічного, культурологічного, особистісно-діяльнісного і соціалізаційного підходів теоретично обґрунтовано організаційно-функціональну модель патріотичного виховання старшокласників у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності загальноосвітніх навчальних закладів, що відображає взаємодію його компонентів (пізнавально-інтелектуальний, емоційно-мотиваційний, ціннісний та діяльнісно-практичний); специфічних принципів (гуманізації, демократизації, культуровідповідності, природовідповідності, педагогічної і життєвої доцільності), форм, методів, засобів і функцій туристсько-краєзнавчої діяльності (освітньо-пізнавальна, виховно-розвивальна, соціалізаційна, культурно-дозвіллева, оздоровча), критеріїв і показників результативності патріотичного виховання.

5. Обґрунтовано й експериментально перевірено педагогічні умови патріотичного виховання старшокласників у процесі ТКД загальноосвітніх навчальних закладів (забезпечення патріотичної спрямованості різних видів і форм ТКД старшокласників; упровадження у ТКД завдань пошуково-дослідного і суспільно-значущого характеру; суб'єктно-діялісна позиція старшокласників у процесі ТКД; навчально-методичне і кадрове забезпечення), експериментально підтверджено ефективність їх упровадження.

Результати формувального експерименту свідчать про позитивну динаміку показників досліджуваного феномену: чисельність респондентів ЕГ, загальний рівень патріотичної вихованості яких охарактеризовано як високий, зріс з 29,0 % до 49,8 %, (у КГ динаміка, відповідно, становила 29,0 % і 35,9 %).

Свідченням результативності формувального експерименту є зменшення кількості респондентів, загальний рівень патріотичної вихованості яких охарактеризовано як низький (в ЕГ з 36,6 % до 10,7 %; у КГ – з 38,4 % до 26,2 %).

До подальших напрямів наукових досліджень висвітленої проблеми належать такі: системний аналіз інноваційних технологій патріотичного виховання школярів у сучасних умовах; особливості патріотичного виховання старшокласників у дозвіллевій діяльності; професійна підготовка педагогічних кадрів до здійснення даного процесу.

Основні положення дослідження відображені в таких публікаціях

Статті у наукових фахових виданнях

1. Оришко С. Маркетинг оздоровчих послуг у туризмі і фізичній культурі у Прикарпатті / С. Оришко // Молода спортивна наука України : зб. наук. праць в галузі фізичної культури та спорту. – Львів, 2002. – Т. 1. – С. 97–101.
2. Оришко С. П. Маркетинг туристсько-оздоровчих послуг Прикарпатського регіону / С. П. Оришко // Психолого-педагогічні умови гуманізації навчально-виховного процесу в школі та вузі : зб. наук. праць. – Рівне, 2002. – Вип. 3. – С. 321–324.
3. Оришко С. Маркетингове обґрунтування туристсько-оздоровчих послуг у Прикарпатському регіоні / С. Оришко // Вісник Прикарпатського університету імені В. Стефаника. Серія: Фізична культура. – Івано-Франківськ, 2004. – Вип. 1. – С. 99–103.
4. Оришко С. Патріотичне виховання в історії української педагогіки / С. Оришко // Гуманізація навчально-виховного процесу : зб. наук. праць / за заг. ред. В. І. Сипченка. – Слов'янськ, 2006. – Вип. 33. – С. 149–155.
5. Оришко С. П. Структура і зміст патріотичного виховання учнівської молоді / С. П. Оришко // Науковий вісник Чернівецького університету імені Ю. Федьковича : зб. наук. праць. – Чернівці, 2006. – Вип. 308 : Педагогіка та психологія. – С. 87–94.
6. Оришко С. Підготовка майбутніх учителів до організації туристсько-краєзнавчої діяльності старшокласників / С. Оришко // Збірник наукових праць Херсонського державного університету. Серія: Педагогічні науки – Херсон, 2006. – Вип. 43. – С. 308–311.
7. Оришко С. Виховання патріотизму шкільної молоді в процесі позашкільної роботи / С. Оришко // Гуманізація навчально-виховного процесу : зб. наук. праць / за заг. ред. В. І. Сипченка. – Слов'янськ, 2007. – Вип. 38. – С. 55–62.
8. Оришко С. П. Проблема стимулювання активності старшокласників в процесі туристсько-краєзнавчої діяльності / С. П. Оришко // Вісник Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки. – Черкаси, 2008. – Вип. 121. – С. 92–96.
9. Оришко С. П. Психолого-педагогічні особливості туристсько-краєзнавчої діяльності старшокласників / С. П. Оришко // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота. – Ужгород, 2007. – Вип. 12/13. – С. 128–130.
10. Оришко С. П. Туристсько-краєзнавча діяльність у практиці світової і вітчизняної освіти і педагогічній науці / С. П. Оришко // Вісник Прикарпатського університету. Серія: Педагогіка. – Івано-Франківськ, 2008. – Вип. 19/20. – С. 313–320.
11. Оришко С. П. Соціалізація школярів засобами туристсько-краєзнавчої діяльності як актуальна соціально-педагогічна проблема / С. П. Оришко // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота. – Ужгород, 2008. – Вип. 15. – С. 110–113.

Статті у збірниках матеріалів міжнародних і всеукраїнських наукових та науково-практичних конференцій

12. Оришко С. Туризм та проблеми екології / С. П. Оришко // Динаміка наукових досліджень. Екологія і охорона навколишнього середовища : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (28 жовт. – 4 листоп. 2002 р.). – Дніпропетровськ, 2002. – Т. 17. – С. 33–35.

13. Оришко С. Маркетингове обслуговування туристично-оздоровчих послуг в Прикарпатському регіоні / С. Оришко // Проблема активізації рекреаційно-оздоровчої діяльності населення : матеріали IV Всеукр. наук.-практ. конф. (13-14 трав. 2004 р.). – Львів, 2004. – С. 33–35.

14. Оришко С. П. Туристсько-краєзнавча діяльність як засіб громадянського виховання старшокласників / С. П. Оришко // Зміст громадянської освіти і виховання: історія, реалії, перспективи : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (14-15 верес. 2006 р.). – Херсон, 2006. – С. 109–110.

15. Оришко С. Туристсько-краєзнавча робота в школі як пріоритетний напрям морально-патріотичного виховання старшокласників / С. П. Оришко // Морально-патріотичне виховання дітей та молоді: етнографічні засади : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Косів-Вижниця, 26-28 жовт. 2006 р.). – Снятин, 2006. – С. 183–186.

16. Оришко С. Туристсько-краєзнавча діяльність як об'єкт уваги соціальних педагогів / С. Оришко // Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи з різними категоріями населення : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (27-28 лют. 2008 р.). – Черкаси, 2008. – С. 114–116.

17. Оришко С. П. Реалізація педагогічних ідей А. С. Макаренка у туристсько краєзнавчій діяльності учнівської молоді в сучасній Україні / С. П. Оришко // Спадщина А. С. Макаренка і педагогічні пріоритети сучасності : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (12-14 берез. 2008 р.). – Полтава, 2008. – С. 249–251.

Анотації

Оришко С. П. Патріотичне виховання старшокласників у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності загальноосвітніх навчальних закладів. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.07 – теорія виховання. – Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. – Тернопіль, 2010.

У дисертації досліджено теоретико-методичні засади патріотичного виховання старшокласників у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності у загальноосвітніх навчальних закладах: розкрито суть і складові компоненти понять «патріотизм», «патріотичне виховання», критерії і показники їх прояву; обґрунтовано й охарактеризовано основні функціональні компоненти туристсько-краєзнавчої діяльності (освітньо-пізнавальний, виховно-розвивальний, соціалізаційний, культурно-дозвіллевий, оздоровчий); розкрито механізм їх реалізації; теоретично

обґрунтовано концептуальні підходи (гуманістичний, аксіологічний, культурологічний, особистісно-діяльнісний, соціалізаційний) до здійснення патріотичного виховання школярів у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності у сучасних реаліях. Розроблено організаційно-функціональну модель патріотичного виховання старшокласників; обґрунтовано й експериментально перевірено педагогічні умови патріотичного виховання учнів старшої школи у процесі туристсько-краєзнавчої діяльності. На основі аналізу отриманих результатів розроблено практичні рекомендації щодо використання можливостей туристсько-краєзнавчої діяльності у цілісній системі патріотичного виховання старшокласників.

Ключові слова: патріотичне виховання, туристсько-краєзнавча діяльність, модель патріотичного виховання, педагогічні умови патріотичного виховання, критерії патріотичної вихованості, учні старшої школи.

Оришко С. П. Патриотическое воспитание старшеклассников в процессе туристско-краеведческой деятельности общеобразовательных учебных заведений. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.07 – теория воспитания. – Тернопольский национальный педагогический университет имени Владимира Гнатюка. – Тернополь, 2010.

В диссертации исследуются теоретико-методические основы патриотического воспитания старшеклассников в процессе туристско-краеведческой работы общеобразовательных учебных заведений; раскрыты суть и содержание понятий «патриотизм», «патриотическое воспитание», критерии и показатели их проявлений; обоснованы и охарактеризованы основные функциональные компоненты туристско-краеведческой деятельности (образовательно-познавательный, воспитательно-развивающий, социализации и культурно-досуговой, оздоровительный), раскрыт механизм их реализации; теоретически обусловлены концептуальные подходы (гуманистический, аксиологический, культурологический, личностно-деятельностный, социализации) в осуществлении патриотического воспитания школьников в современных условиях. Разработана организационно-функциональная модель патриотического воспитания старшеклассников общеобразовательных учебных заведений; обоснованы и экспериментально проверены педагогические условия патриотического воспитания учащихся старшей школы в процессе туристско-краеведческой деятельности. На основе анализа полученных результатов разработаны практические рекомендации использования возможностей туристско-краеведческой деятельности в целостной системе патриотического воспитания старшеклассников.

Ключевые слова: патриотическое воспитание, туристско-краеведческая деятельность, модель патриотического воспитания, педагогические условия патриотического воспитания, критерии патриотической воспитанности, учащиеся старшей школы.

Oryshko S. P. Patriotic education of senior pupils in the process of tourism-related and regional studies activities in secondary schools. – Manuscript.

Thesis for a Candidate Degree in Pedagogical Sciences, Speciality 13.00.07 – Theory of Education. – Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. – Ternopil, 2010.

The dissertation deals with the research of the theoretical and methodical bases of patriotic education of senior pupils in the process of tourism-related and regional studies activities in secondary schools; reveals the essence and contents of the concepts “patriotic education”, criteria and indices of patriotic manners manifestations. Based on the analysis of the essence of tourism-related and regional studies activities, there have been distinguished and described their main functional constituent parts (educational cognitive, educative developmental, socializing, cultural and leisure-related, leisure-related and health-improving), revealed the incongruity of the role and place of tourism-related and regional studies activities in patriotic education of senior pupils to their potential possibilities.

Based on the comprehension of the conceptual principles of patriotic education of modern pupils on the methodological, theoretical, and practical levels, there has been substantiated the expediency of implementation of the given process on the bases of humanistic, acciological, subject and activity-oriented, as well as socializing approaches. There has been devised and approved the organization and functional model of patriotic education of senior pupils in the process of tourism-related and regional studies activities in secondary schools. There have been elaborated the methods of its application, grounded and experimentally verified the pedagogical conditions contributing to the effectiveness of patriotic education of senior pupils in the process of tourism-related and regional studies activities (ensuring the priority of patriotism-directed kinds and forms of tourism-related and regional studies activities; subject and activity-oriented stand of all participants; saturation of senior school pupils tourism-related and regional studies activities with cognitive, exploratory research, socially significant, and volunteer-oriented tasks; their proper educational and methodical, as well as staff support).

There have further been developed propositions concerning the senior pupils patriotic manners criteria and indices. Based on the analysis of the received results, there have been devised practical guidelines regarding the use of possibilities of tourism-related and regional studies activities in the holistic system of patriotic education of senior pupils.

Key words: patriotic education, tourism-related and regional studies activities, the patriotic education model, the pedagogical conditions of patriotic education, the patriotic manners criteria, senior school pupils.

Підписано до друку 25.02.2010 р. Формат 60x90/16.

Папір друк. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 0,8. Обл.-вид. арк. 0,8.

Наклад 100 прим. Зам. № 12

Редакційно-видавничий відділ

Тернопільського національного педагогічного університету

імені Володимира Гнатюка

46027, м. Тернопіль, вул. М. Кривоноса, 2